

بررسی علل و عوامل گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر (اعتیاد) در

شهرستان اردبیل

دکتر پرویز مولوی (۱) ، بهزاد رسول زاده (۲)

چکیده

مقدمه: مصرف مواد مخدر بعنوان عادتی اجتماعی و نامقبول در تمام جوامع بشری مردان و زنان بی شماری را، خصوصاً از سنین نوجوانی تا میانسالی تا خود درگیر کرده است. مطالعات انجام یافته در این زمینه علل و عوامل مختلف فردی، اجتماعی و خانوادگی را در گرایش به مصرف مواد مخدر مؤثر می داند. لذا این مطالعه به منظور بررسی علل و عوامل گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر در شهر اردبیل انجام گرفت.

مواد و روشها: پژوهش حاضر یک مطالعه توصیفی - تحلیلی بر روی ۹۰ نفر (۴۵ نفر معتاد و ۴۵ نفر غیر معتاد) بوده و نمونه گیری تصادفی ساده بود. محیط پژوهش زندان شهر اردبیل بود. ابزار گردآوری داده ها آزمون افسردگی SCL 90 و پرسشنامه محقق ساخته بود. جهت دستیابی به اهداف پژوهش از آمار استنباطی خی دو و رگرسیون لجستیک استفاده گردید.

نتایج: این مطالعه نشان داد که متغیرهای افسردگی با ضریب ۴/۴۴، طلاق والدین با ۳/۲۳، معاشرت با افراد ناباب با ۲/۵۹، سیگار کشیدن ۲/۱۷ و در نهایت شکست تحصیلی با ضریب ۱/۵۷ بیشترین تاثیر را در گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر دارد.

بحث و نتیجه گیری: با توجه به نتایج بدست آمده در این پژوهش، مهمترین عوامل فردی، اجتماعی و خانوادگی در گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر عبارتند از: وجود علائم افسردگی، طلاق و اختلافات خانوادگی، معاشرت با افراد ناباب، سیگار کشیدن و شکست تحصیلی که می توان با آموزش مهارت‌های زندگی، گسترش مشاوره خانواده، ایجاد مراکز و کلاسهای آموزش هنری، فرهنگی و فنی حرفه ای از گسترش این معضل جلوگیری کرد.

واژگان کلیدی: اعتیاد، افسردگی، طلاق، وضعیت شغلی.

(۱) متخصص اعصاب و روان و عضو هیات علمی گروه روان پزشکی (مؤلف مسئول)

(۲) کارشناس ارشد سنجش و اندازه گیری و کارشنای مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی (EDC)

مقدمه

با نگاهی واقع بینانه به مسأله اعتیاد به مواد مخدر به راحتی در می یابیم که سوء مصرف افیونی از قرنهای پیش وجود داشته است و اکنون نیز تقریباً کشوری وجود ندارد که از گسترش سوء مصرف این گونه مواد در امان مانده باشد. اگر چه از دیرباز در تمام جوامع بشری سوء مصرف مواد افیونی به عنوان عادتی غیراجتماعی و نامقبول تلقی شده است اما با وجود این عدم مقبولیت، طبقات مختلف اجتماع با این مسأله بصورت جدی درگیر می باشند به طوری که هم اکنون مردان و زنان زیادی، خصوصاً از سنین نوجوانی تا میان سالی مواد مخدر مصرف می کنند و بدان وابسته شده اند این معضل یکی از آسیب های مهم اجتماعی است بطوری که نه تنها سلامت فرد و جامعه را به خطر می اندازد، بلکه موجبات انحطاط روانی و اخلاقی افراد را نیز فراهم می آورد. [۱].

عوامل مختلفی از جمله وجود فقر مالی، مشکلات خانوایی، اختلافات زناشویی، وجود الگوهای نامناسب برای همسان سازی و در نهایت مسأله بیکاری از علل عمده اعتیاد می تواند محسوب شود. بطوریکه زمینه نظری مطالعه نمایانگر آن است که دو

دسته علل فردی و اجتماعی از عوامل عمده اعتیاد محسوب می شوند با توجه به اهمیت موضوع، پژوهش حاضر علل و عوامل فوق را که موجب گرایش به مصرف مواد و سوء مصرف مواد می گردد مورد مطالعه قرار می دهد و سهم هر یک از عوامل را به طور جداگانه در تبیین متغیر تابع (اعتیاد) مشخص می سازد [۳].

مواد و روشها

پژوهش حاضر یک مطالعه توصیفی و تحلیلی است. جامعه آماری در برگیرنده افراد معتاد در زندان شهرستان اردبیل و افراد غیرمعتاد و سالم خارج از محیط زندان می باشد. برای انتخاب نمونه آماری از مجموع افراد معتاد زندان شهرستان اردبیل ۴۵ نفر و افراد غیرمعتاد خارج از زندان ۴۵ نفر به صورت تصادفی انتخاب شدند این افراد بین محدوده سنی ۳۰ - ۲۵ سال قرار داشتند. برای جمع آوری اطلاعات لازم در مورد متغیرها، از پرسشنامه محقق ساخته و آزمون افسردگی SCL 90 استفاده شد. جهت تحلیل داده های گردآوری شده از آزمون مجذور کای و رگرسیون لجستیک به روش همزمان (Enter) استفاده شد. از تحلیل رگرسیون لجستیک

جهت طراحی مدل خطی (D) به منظور تعیین متغیرهایی که علل گرایش به مواد مخدر را تبیین می کنند استفاده گردید.

نتایج

در پژوهش حاضر ابتدا مشخصات فردی و اجتماعی واحدهای مورد پژوهش مورد بررسی قرار گرفت که نمونه ها به تعداد ۹۰ نفر بوده و سن آنها ۲۵-۳۰ سال می باشد. بیشترین درصد واحدهای مورد پژوهش (۸۵٪) در فاصله سنی ۲۷-۲۵ سال بوده و اکثر افراد معتاد (۸۲٪) در طول تحصیل بیشتر از افراد سالم مردود (۱۸٪) شده اند. (۹۰٪) از افراد معتاد در مناطق فقیرنشین ساکن بوده اند و فقط (۱۰٪) از افراد سالم در این مناطق ساکن بوده اند و حدود (۷۱٪) از افراد معتاد بیکار بودند.

جدول شماره (۱) در مورد هدف اول یعنی تاثیر طلاق در گرایش به اعتیاد نشان می دهد (۸۴٪) از افراد معتاد پدر و مادر آنها از هم طلاق گرفته اند. با توجه به معنی داری اندازه خی دو محاسبه شده (۱۰ $x^2 =$ در سطح $\alpha = ۰/۰۵$ و مقدار همبستگی

محاسبه شده (Phi = ۰/۶۲) می توان گفت که طلاق والدین در گرایش افراد به اعتیاد تاثیر زیادی دارد.

جدول شماره (۲) در مورد هدف دوم یعنی میزان تاثیر معاشرت با افراد ناباب و معتاد نشان می دهد (۸۸٪) از افراد معتاد با افراد معتاد معاشرت داشته اند و معناداری اندازه خی دو محاسبه شده (۴۰ $x^2 =$ در سطح $\alpha = ۰/۰۵$ و مقدار همبستگی محاسبه شده (Phi = ۰/۰۶۴) نشان دهنده تاثیر معاشرت با افراد ناباب در گرایش به اعتیاد است.

جدول شماره (۳) در مورد هدف سوم یعنی تاثیر تمایل به سیگار کشیدن در میزان گرایش به اعتیاد نشان می دهد که اکثریت افراد معتاد یعنی ۸۴٪ آنها تمایل به مصرف سیگار دارند و ۸۲ درصد از افراد سالم تمایل به مصرف سیگار نداشته اند. با توجه به معنی داری مقدار خی دو محاسبه شده (۸۴ $x^2 =$ در سطح $\alpha = ۰/۰۵$ و میزان شدت همبستگی Phi = ۰/۶۲ می توان نتیجه گرفت که

وضعیت شغلی افراد در گرایش به مصرف مواد مخدر است.

جدول شماره (۶) در مورد هدف ششم یعنی رابطه بین محل زندگی و اعتیاد به مواد مخدر نشان می دهد که ۹۰ درصد افراد معتاد در مناطق فقیرنشین ساکن بوده اند و تنها ۱۰ درصد از افراد سالم در این مناطق ساکن هستند. با توجه به معنی داری مقدار $\chi^2 = 5/99$ در سطح ۵٪ = α و مقدار شدت همبستگی کرامو ($\phi = 69/2$) می توان نتیجه گرفت که بین محل زندگی و اعتیاد به مصرف مواد مخدر رابطه معنی داری وجود دارد.

جدول شماره (۷) در مورد هدف هفتم یعنی رابطه بین شکست تحصیلی و اعتیاد به مصرف مواد مخدر نشان می دهد که اکثریت افراد معتاد (۸۲٪) در طول تحصیل بیشتر از افراد سالم (۱۸٪) مردود شده اند مقدار شدت همبستگی ($\phi = 0/62$) و معنی داری آن در سطح ۵٪ = α نیز بیانگر تاثیر شکست تحصیلی در گرایش به مصرف مواد مخدر است.

تمایل به سیگار کشیدن در گرایش افراد به مصرف مواد مخدر مؤثر است.

جدول شماره (۴) در مورد هدف چهارم یعنی میزان تاثیر علائم افسردگی در گرایش به مصرف مواد مخدر نشان می دهد که علائم افسردگی در افراد معتاد به مقدار خیلی بیشتری از افراد سالم وجود داشته است. به این صورت که اکثریت افراد معتاد گزینه های زیاد، خیلی زیاد و بشدت را انتخاب کرده اند و معنی داری مقدار $\chi^2 = 7/87$ در سطح ۵٪ = α و میزان شدت همبستگی $\phi = 0/64$ نشان دهنده تاثیر وجود علائم افسردگی در گرایش به مصرف مواد مخدر است.

جدول شماره (۵) در مورد هدف پنجم یعنی تاثیر وضعیت شغلی در اعتیاد ۷۱٪ از افراد معتاد بیکار بوده اند و تنها ۲۵ درصد آنها شاغل بوده اند. معنی داری مقدار $\chi^2 = 5/99$ در سطح ۵٪ = α و مقدار $\phi = 52/2$ بیانگر تاثیر

جدول شماره (۸) در مورد هدف هشتم یعنی بررسی رابطه گرایش اعضای خانواده به مواد مخدر و گرایش به اعتیاد نشان می دهد که گرایش اعضای خانواده افراد معتاد به مواد مخدر بیشتر از اعضای خانواده افراد سالم است . به این صورت ۱۵ درصد از افراد سالم و ۸۵ درصد از افراد معتاد گرایش به مواد مخدر را در خانواده خود گزارش کرده اند. با توجه به معنی داری مقدار χ^2 دو محاسبه شده ($5/99 = \chi^2$) در سطح $\alpha = 0/05$ و معناداری مقدار شدت همبستگی ($\text{Phi} = 0/62$) نشانگر تاثیر گرایش اعضای خانواده به مصرف مواد مخدر و گرایش به اعتیاد می باشد.

جدول شماره (۱) توزیع فراوانی آزمودنی بر حسب عامل طلاق

مجموع	معتاد	سالم		طبقات
		تعداد	درصد	
۷۲	۳۰	۴۲	تعداد	زندگی والدین با هم
۱۰۰	۴۲	۵۸	درصد	
۱۸	۱۵	۳	تعداد	عدم زندگی والدین باهم
۱۰۰	۸۴	۱۶	درصد	
-	۴۵	۴۵	تعداد	مجموع

جدول شماره (۲) توزیع فراوانی آزمودنی ها بر حسب معاشرت با افراد ناباب و معتاد

مجموع	معتاد	سالم		طبقات
		تعداد	درصد	
۲۴	۲۱	۳	تعداد	معاشرت با افراد ناباب و معتاد
۱۰۰	۸۸	۱۲	درصد	
۶۶	۲۴	۴۲	تعداد	عدم معاشرت با افراد ناباب و معتاد
۱۰۰	۳۷	۶۳	درصد	
-	۴۵	۴۵	تعداد	مجموع

جدول شماره (۳) توزیع فراوانی آزمودنی ها بر حسب تمایل به سیگار کشیدن

طبقات	سالم		معتاد	مجموع
	تعداد	درصد		
سیگار کشیده اند	۷	۱۶	۳۷	۴۴
			۸۴	۱۰۰
سیگار نکشیده اند	۳۸	۸۲	۸	۴۶
			۱۸	۱۰۰
مجموع	۴۵		۴۵	-

جدول شماره (۴) توزیع فراوانی آزمودنی ها بر حسب علائم افسردگی

طبقات	سالم		معتاد	مجموع
	تعداد	درصد		
کمی	۴۳	۸۲	۹	۵۲
			۱۸	۱۰۰
تا حدودی	۲	۱۶	۱۰	۱۲
			۸۴	۱۰۰
زیاد	۰	۰	۱۴	۱۴
			۱۰۰	۱۰۰
بشدت	۰	۰	۱۲	۱۲
			۱۰۰	۱۰۰
مجموع	۴۵		۴۵	-

جدول شماره (۵) توزیع فراوانی آزمودنی ها بر حسب وضعیت شغلی

مجموع	معتاد	سالم		طبقات
		تعداد	درصد	
۴۸	۳۴	۱۴	تعداد	بیکار
۱۰۰	۷۱	۲۹	درصد	
۴۲	۱۱	۳۱	تعداد	شاغل
۱۰۰	۲۵	۷۵	درصد	
-	۴۵	۴۵	تعداد	مجموع

جدول شماره (۶) توزیع فراوانی آزمودنی ها بر حسب محل زندگی

مجموع	معتاد	سالم		طبقات
		تعداد	درصد	
۲۹	۲۶	۳	تعداد	طبقه فقیر نشین
۱۰۰	۹۰	۱۰	درصد	
۵۸	۱۹	۳۹	تعداد	طبقه متوسط
۱۰۰	۳۳	۶۷	درصد	
۳	۰	۳	تعداد	طبقه ثروتمند
۱۰۰	۰	۱۰۰	درصد	
-	۴۵	۴۵	تعداد	مجموع

جدول شماره (۷) توزیع فراوانی آزمودنی ها بر حسب وضعیت شکست تحصیلی

طبقات	سالم		معتاد	مجموع
	تعداد	درصد		
مردود شده اند	۸	۱۸	۳۵	۴۳
			۸۲	۱۰۰
مردود نشده اند	۳۷	۷۸	۱۰	۴۷
			۲۲	۱۰۰
مجموع	۴۵		۴۵	-

جدول شماره (۸) توزیع فراوانی آزمودنی ها بر حسب گرایش والدین یا اعضای خانواده به مواد مخدر

طبقات	سالم		معتاد	مجموع
	تعداد	درصد		
گرایش داشته اند	۲	۱۵	۱۱	۱۳
			۸۵	۱۰۰
گرایش نداشته اند	۴۳	۵۵	۳۴	۷۷
			۴۵	۱۰۰
مجموع	۴۵		۴۵	-

در تحقیق حاضر از آنجا که متغیر ملاک ، گرایش یا عدم گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر است، با انجام رگرسیون لجستیک تابع خطی (D) برای عوامل موثر در گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر با متغیرهای مستقلی که از چهارچوب تئوریک استخراج گردیده بود نوشته شد.

جدول شماره (۹) رابطه متغیرهای موجود در معادله و سطح معناداری آنها

معنی داری	Df	Wal d	S.E	B	متغیرها
.۰/۱۳	۱	۲/۲۵	۲/۵۷	۳/۸۷	حیات (در قید حیات بودن والدین)
.۰/۰۳۲	۱	۵/۹۵	۱/۰۵	۳/۲۳	طلاق (باهم زندگی کردن والدین)
.۰/۰۴۸	۱	۴/۴۸	۱/۰۷	۲/۵۹	معاشرت (معاشرت با افراد ناباب)
.۰/۰۱۲	۱	۶/۲۵	۱/۰۳	۲/۱۷	سیگار کشیدن
.۰/۰۰۲	۱	۹/۱۲	۱/۴۷	۴/۴۴	وجود علائم افسردگی
.۰/۲۳	۱	۱/۳۸	۱/۱۸	۱/۳۹	مواد (دسترسی آسان به مواد مخدر)
.۰/۲۳	۱	۱/۳۹	۱/۷۶	-۲/۰۸	گرایش (گرایش والدین یا اعضای خانواده به مواد مخدر)
.۰/۰۳	۱	۴/۳۸	۱/۰۳	۱/۵۷	شکست تحصیلی (مردود شدن در طول تحصیلی)
.۰/۰۱	۱	۶/۳۸	۹/۵۶	۲۴/۱۸	مقدار ثابت

تبیین کنند و سایر متغیرها قادر به تبیین علل گرایش

به مواد مخدر نیستند. در نهایت مدل رگرسیونی علل

گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر با استفاده از

معادله همزمان که به صورت زیر ترسیم می شود:

(معاشرت با افراد ناباب) $2/59 +$ (طلاق) $3/23 +$

وجود علائم افسردگی) $4/44 +$ (مقدار ثابت)

$D = - 24/18$ (شکست تحصیلی) $1/57 +$ (سیگار

کشیدن) $2/17 +$

در معادله فوق وجود علائم افسردگی بالاترین وزن را

در تبیین گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر نشان

همانطوری که جدول شماره (۹) نشان می دهد

متغیرهای افسردگی ، طلاق والدین ، معاشرت با افراد

ناباب ، سیگار کشیدن و شکست تحصیلی به ترتیب

در گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر در سطح

معنی داری $\alpha = 0/05$ وارد معادله لوجستیک شده اند

و بقیه متغیرهای مورد مطالعه از معادله خارج شدند.

نتایج تحلیل رگرسیون لوجستیک در جدول مذکور

نشان می دهد که در بین متغیرهای موجود در

پژوهش ، متغیرهای افسردگی ، طلاق والدین ، معاشرت

با افراد ناباب ، سیگار کشیدن و شکست تحصیلی می

توانند علل گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر را

می دهد و نقش بقیه متغیرها نسبت به این متغیر کمتر است.

بحث و نتیجه گیری

این پژوهش نشان داد که در بین عوامل فردی علائم افسردگی مهمترین عامل در گرایش به مصرف مواد مخدر است شیلدر و بلوک (۱۳۸۰) افسردگی و بعضی تغییرات خلقی شخصیت افسرده را از علل فردی گرایش به اعتیاد دانسته و بر این باورند بیشتر افرادی که گرایش به اعتیاد دارند افرادی گوشه گیر ، مردم گریز و خجالتی هستند که انعطاف لازم را در کنش های متقابل اجتماعی از خود نشان نمی دهند

[۲] . در مورد عامل تمایل به سیگار کشیدن این پژوهش نشان داد که بین سیگار به عنوان اولین ماده مصرفی و گرایش به مصرف مواد مخدر رابطه معنی داری وجود دارد. سیمونز (۱۳۷۹) در بررسی وضعیت معتادین اظهار میدارد که سیگار شرایط و زمینه را در فرد برای گرایش به اعتیاد ایجاد می نماید ایشان سیگار را به عنوان رابط ، معرف و واسطه آشنایی انسان و مواد مخدر دانسته است [۷] . در بین عوامل خانوادگی ، این پژوهش نشان داد که بین

طلاق و گرایش به مصرف مواد مخدر رابطه معنی داری وجود دارد. مطالعات کولمن و همکاران (۱۳۸۰) نشان داده که آمار طلاق والدین در بین افراد معتاد به مراتب بیشتر از سایر افراد است همچنین ایشان اظهار داشته که مصرف مواد مخدر در خانواده هایی که تنها دارای یکی از والدین بوده اند به مراتب بیشتر بروز کرده در حالی که در خانواده هایی با روابط رضایت بخش و صمیمی ، اعتیاد به مراتب مخدر با احتمال کمتری عادت می گردد [۱] . نتایج بدست آمده از این پژوهش نشان داد که بین شکست تحصیلی در طول تحصیل و گرایش به مصرف مواد مخدر رابطه معنی داری وجود دارد. کوبس و همکاران (۱۳۸۰) در تحقیقات خود عامل شکست تحصیلی را به عنوان پیش بینی کننده سوء مصرف مواد در دوره جوانی شناختند و متغیرهای غیبت از مدرسه ، و اخراج زودرس از مدرسه را پیش آگهی هایی برای مصرف مواد مخدر گزارش دادند [۸] . در بین عوامل فردی نتایج این پژوهش نشان داد بین داشتن دوستان ناباب و معاشرت با افراد معتاد و گرایش به مصرف مواد مخدر رابطه وجود دارد. بررسی های انجام شده توسط باسبت (۱۳۸۱) نشان

بین مصرف مواد مخدر توسط والدین و گرایش به اعتیاد رابطه معنی داری وجود دارد. مطالعات کمپسا (۱۳۸۱) نشان می دهد که در خانواده اکثر افراد معتاد حداقل یک نفر آشنای اقوام نزدیک معتاد بوده اند [۴].

نتیجه ای که از این پژوهش عاید می شود اینست که در بین متغیرها مورد مطالعه عامل وجود علائم افسردگی، طلاق والدین، معاشرت با افراد ناباب، تمایل به سیگار کشیدن و شکست تحصیلی بیشترین وزن را در گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر دارند. در نهایت می توان گفت که با توجه به بالا بودن شیوع میزان اعتیاد در جامعه، پیشنهاد می شود با ایجاد مراکز آموزش مهارت های زندگی، گسترش مراکز مشاوره خانواده، ایجاد مراکز و کلاس های آموزش هنری، فرهنگی و فنی و حرفه ای از گسترش این معضل جلوگیری کرد.

داده که رابطه دوستی، با معتادان به مواد مخدر به ایجاد رفتارهای مخاطره انگیز و یا استفاده از مصرف مواد مخدر منجر می شود. وی فراهم شدن شرایط لازم برای گرایش به اعتیاد بوسیله دوستان را، درزندگی بیش از ۸۵٪ افراد معتاد مشاهده کرده است [۳].

یافته های این پژوهش نشان داد که بین وضعیت شغلی افراد و گرایش به مصرف مواد مخدر رابطه معنی داری وجود دارد. فریدمن (۱۳۷۶) در تحقیق خود بیکاری را به عنوان یکی از عوامل موثر در گرایش افراد به مصرف مواد مخدر دانسته وی اظهار میدارد که مساله بیکاری از طریق فراهم ساختن معاشرتهای آلوده زمینه را برای گرایش به اعتیاد مساعد می سازد [۶]. نتایج بدست آمده حاکی از آن است که بین آشفتگی و نامناسب بودن محل زندگی و گرایش به اعتیاد رابطه معنی داری وجود دارد یافته های چارمت (۱۳۸۰) نشان می دهد که مناطق فقیرنشین و محلاتی که دارای عواملی چون ازدحام جمعیت و وضعیت نامطلوب محیط فیزیکی هستند زمینه را برای گرایش جوانان به مصرف مواد مخدر مهیا می سازد [۹]. در رابطه با عامل مصرف مواد مخدر توسط اعضای خانواده این مطالعه نشان داد که

منابع

- (۱) چیریلو، استفانو، برینی، روبرتو، کامبازو، مازا، روبرتو. اعتیاد به مواد مخدر در آینه روابط خانوادگی ترجمه سعید پیرمرادی، اصفهان: انتشارات همام، ۱۳۸۰.
- (۲) کفاشیان، محمدعلی. خودآموز ترک اعتیاد. تهران: انتشارات عابد، ۱۳۸۰.
- (۳) نریمانی، محمد. اعتیاد و روش های پیشگیری و درمان آن. اردبیل: انتشارات شیخ صفی الدین اردبیلی، ۱۳۸۱.
- (۴) هاوکینز، کاتالانو، میلر. عوامل خطر و عوامل حفاظت کننده در پیشگیری از سوء مصرف مواد مخدر در جوانان و نوجوانان. ترجمه ماهیار ماه جویی. تهران: سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، انتشارات مدرسه، ۱۳۸۱.
- (۵) دلاور، علی. مبانی نظری و علمی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، تهران: انتشارات رشد، ۱۳۸۰.
- (۶) میلانی فر، بهروز. بهداشت روانی، تهران: انتشارات قومس، ۱۳۷۶.
- (۷) کاپلان، سادوک. خلاصه روان پزشکی علوم رفتاری - روانپزشکی بالینی جلد اول ترجمه نصرت الله پورافکار، تهران: انتشارات شهرآب، تهران ۱۳۷۹.
- (۸) روز نهران، دیویدال، سیلگمن، مارتین. اسی. پی آسیب شناسی روانی. جلد دوم. ترجمه یحیی سید محمد. چاپ دوم، انتشارات ساوالان، ۱۳۸۰.
- (۹) اتکنسیون، ریتال، آتیکسون، ریچاردس. وهیگارد، ارنست ر. زمینه روان شناسی. جلد ۱، ترجمه گروه مترجمان، انتشارات رشد، ۱۳۸۲.

